

Volume 7, Issue 8, August 2020, p. 121-131

İstanbul / Türkiye

Article Information

Article Type: Research Article

This article was checked by iThenticate.

Doi Number :<http://dx.doi.org/10.17121/ressjournal.2741>

Article History:

Received

09/07/2020

Accepted

09/08/2020

Available online

15/08/2020

**THE NATURE AND COMPRISING SIZE OF THE WORLD
“FATWA” IN THE CONTEXT OF THE ARABIC LANGUAGE
AND LITERATURE**

**ARAP DİLİ VE EDEBİYATI BAĞLAMINDA “FETVA”
KELİMESİNİN MAHİYETİ VE BAĞLAYICILIK BOYUTU**

Hacı ÇİÇEK¹

Abstract

The word fatwa is about the religious life of the believers. Fatwa has also a guiding size for believers. Fatwa, which means solving anyone's problems on a religious subject, it has an important place in Islamic law. Because it is impossible for every believer to know Islam equally. In this respect, it is quite natural for the person who doesn't know his Islamic problems to ask the person who knows. Even the Qur'an has advised the people who don't know their problems to ask to any other one. In fact fatwa casus has started with the Prophet and of course the first mufti was himself. Prophet's friends were asking what they didn't not know to the prophet himself in religious context without any hesitation. The Prophet Hz. Muhammed, ,gave the required answer in accordance with the situation of the person. It can even be said that those who have the same problems did not get the same answer. Because Fatwa is also directly related to the psychological and physical power of the person who wants fatwa. It is a religious need that will continue as long as there are Muslims on earth. Because as in every fields, people's information is at a different level in religious field also. So someone always needs to ask others about their problems. In this study, we discussed the lexical and contextual meaning of the term of fatwa linguistic derivatives in the context of Arabic language and literature, and the differences between fatwa and judge decision, and the points whether it is binding or not.

Keywords: Islâm, Fatwa, Interpretation, Fıqh, Law.

Özet

Fetva kelimesi, mümin kişinin dinî hayatıyla ilgilidir. Fetva, aynı zamanda mümine yol gösterici bir boyuta sahiptir. Dinî bir konuya ilişkin kimsenin problemini çözmek manasına gelen fetva, İslâm hukukunda

¹ Dr. Öğr. Üys. Adıyaman Üniv. Eğitim Fak. Arapça Öğretmenliği. . hcicek02@hotmail.com
orcid.org/0000-0003-4735-6349

önemli bir yere sahiptir. Çünkü her müminin, eşit derecede İslâm'ı bilmesi, mümkün değildir. Bu itibarla bilmeyenin, sorununu bilen kişiye sorması gayet tabiidir. Hatta Kur'an, bilmeyen kimsenin, problemini bilene sormasını tavsiye etmiştir. Zaten fetva olgusu, Hz. Peygamberle arkadaşları, dini bağlamda bilmediklerini çekinmeden Hz. Peygambere sormuşlardır. Hz. Peygamber de, muhatabın durumuna uygun şekilde gereken cevabı vermiştir. Hatta aynı problemi yaşayanların aynı cevabı vermediği söylenebilir. Çünkü fetva, aynı zamanda fetva isteyen psikolojisi ve fiziksel gücüyle doğrudan ilişkilidir. Yeryüzünde Müslümanlar olduğu sürece devam edecek dini bir ihtiyaçtır. Çünkü her alanda olduğu gibi dini alanda da insanların bilgileri farklı düzeydedir. Bu nedenle birlerinin, başkalarından sorma ihtiyacı vardır. Bu çalışmada Arap dili ve edebiyatı bağlamında fetvanın sözlük ve terim anlamı, lingustik türevleri, fetva ile hâkim kararı arasındaki farklar, bağlayıcı olup olmadığı gibi noktalar ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: İslâm, Fetva, İctihat, Fıkıh, Hukuk

GİRİŞ

Kur'an, bilenlerle bilmeyenlerin bir olmadığını²; bilmeyenlerin, bilenlere sorması gerektiğini³; hükümlerin, Allah'ın koyduğu ölçüler doğrultusunda verilmesini; bu faaliyet sürecinde ise nefsin arzularına uyulmamasını vurgulamıştır.⁴

Fertlerin dini konularda bilgilenmeleri iki şekilde olmaktadır. İnsanlar karşılaştıkları problemlere cevap aramak adına ya bilgi kaynaklarına bizzat başvurarak kanaat sahibi olmakta veya bu sahanın uzmanlarından bilimsel yardım istemekte ve onların cevaplarını benimseyerek hareket etmektedirler. Prensipten önce birinci anlayış teşvik edilmekte; ancak, bütün bireylerin din uzmanı olması imkânsız olduğu için ikinci anlayış da zarurete binaen tecviz edilmektedir. Daha ziyade bu ikinci anlayışta söz konusu olan fetvada, soru soran kişinin kültürel seviyesi, problemi ortaya koyuş şekli, cevap veren uzmanın bakış açısı ve soruyu cevaplayan kişinin bilimsel yeterliliği, amacın gerçekleşmesi bakımından ayrı bir ehemmiyeti haizdir.⁵

Birey ve toplum, meşrulaştırmak istediği eylemlerini dinle, dini olanla bir biçimde irtibatlandırması, tanımlaması dinin en önemli güç kaynaklarından. Bu konu en yaygın şekilde, gündelik hayatın pratikleri içinde, dine yapılan atıflar ve bu yolla elde edilmeye çalışılan meşruiyet çabasında görülmektedir. Dinin gündelik hayattaki rolü, meşrulaştırma ve strateji belirleme şeklinde olmaktadır. Dolayısıyla dinin gerçeklik tasavvuruna ikna olan birey, gündelik hayatını düzenlemede tercihinin din-fetva yoluyla göstermektedir. Bu durumda sosyal hayata dair çalışmalarda dinin onaylama gücünü de dikkate alarak toplumu anlamak ve anlamlandırmak gerekmektedir.⁶

² Zümer, 39/9.

³ Nahl, 16/43; Enbiya, 21/7. İslâm toplumunda ideal olan her Müslümanın günlük hayatında uygulayacağı hüküm ve kuralları dinin asıl kaynağından yani Kur'an ve Sünnet'ten öğrenmesi ise de bunun bütün fertler bakımından gerçekleşmesi mümkün değildir. Çünkü insanların sahip oldukları kabiliyet ve imkânlar, onların dini hüküm ve esaslara ayrıntılı şekilde vakıf olmalarına ve kendi hayatlarını buna göre düzenlemesine imkân vermez. Bu sebeple Kur'an-ı Kerim'de de işaret edildiği gibi (Tevbe, 9/122) her toplumda belli bir kesimin dini ilimlerde ihtisaslaşması ve böylece dinin anlaşılması yorumlanması, ferdi ve içtimai hayatta insanlara yön verecek ilke ve hükümlerin onun asli kaynaklarından çıkarılması işini üstlenmesi gereklidir. Bkz. Fahrettin Atar, "Fetva" maddesi, *DİA*, İstanbul, 1995, XII/487.

⁴ Maide, 5/49.

⁵ Bkz. Şamil Dağcı, "Din İşleri Yüksek Kurulu Kararlarına Fetva Konseptinde Bir Yaklaşım", *Diyanet İlmî Dergi*, cilt 38, sayı 4, Ekim-Kasım-Aralık, Ankara, 2002, s. 6.

⁶ Bkz. Nevin Meriç, Müftülük Din Hizmetlerinden Fetva Birimi, *I. Din Hizmetleri Sempozyumu (3-4 Kasım 2007)*, Ankara, 2008, Cilt 2, s. 405.

Fetva makamı, İslâm'ın yüce mevki ve makamlarından biridir. Aynı zamanda dinin yüksek hizmet sahalarından ve şeriatın önemli mevkilerinden birini oluşturur. Çünkü o makama gelen şahıs, Allah'ın emirlerini tebliğe memurdur; din ve şeriatın, kendisine tevdi edildiği kişidir. Bu da emanetin şanına layık bir şekilde hıfzını ve sadakatle insanlara tebliğini gerektirir. Çünkü insanlara karşı işlenen yalan ve iftira çok büyük ve fahiş bir cürüm sayılırken Allah'a karşı yapılan bir iftira ve söylenen bir yalan nasıl daha korkunç bir cürüm sayılmasın! Halkın malına hıyanet, hukukuna karşı su-i muamele, sahibini nasıl cezaya maruz bırakan bir cürüm ise ve bu cürümü irtikâp edenler nasıl kötülüğe ve hakarete layık görülürse dini hükümlere ve şer'i davalara hıyanet ve su-i istimal da daha büyük ve daha korkunç bir cürüm ve cinayettir.⁷

Bu konuda Kur'an'da sahabilerin, Hz. Peygambere yönelttikleri sorulara açıklık getiren ayetler mevcuttur. “*Yesteftûnek*” (fetva istiyorlar) kelimesine müteradif “*Yes'elûnek*” (Senden soruyorlar) anlamına gelen kelime, Kur'an'da on beş yerde geçmektedir. Bunların bir kısmı *infak*⁸, *haram aylar*⁹, *içki, kumar*¹⁰, *yetimler*¹¹, *kadınların aybaşı hali*¹², *helal kılınan şeyler*¹³ ve *ganimetler*¹⁴ gibi fıkıhla ilgili hüküm ve açıklamalar iken; bir kısmı ise *hilal*¹⁵, *kıyametin kopuşu*¹⁶, *Zülkarneyn*¹⁷, *ruh*¹⁸, *dağlar*¹⁹ ve *kadınlar*²⁰ hakkında bilgi vermeyle ilgilidir.

1. Fetvanın Sözcük ve Terim Anlamı

Aslı, Arapça olan fetva kelimesi; “genç”²¹, “güçlü genç”²² ve “delikanlı, yiğit”²³, anlamlarına gelen “fetâ” sözcüğünden türemiştir.²⁴ Fetva ise bir konuda “açıklama,

⁷ Muhammed Zuhayli, Fetva ve Takva, *Diyanet ilmi Dergi*, cilt: 29; sayı: 1, Ankara, 1993, s. 95.

⁸ Bakara, 2/215, 219.

⁹ Bakara, 2/217.

¹⁰ Bakara, 2/219.

¹¹ Bakara, 2/220.

¹² Bakara, 2/222.

¹³ Maide, 5/4.

¹⁴ Enfal, 8/1.

¹⁵ Bakara, 2/189.

¹⁶ A'raf, 7/187; Naziat, 79/42.

¹⁷ Kehf, 18/83.

¹⁸ İsra, 17/85.

¹⁹ Taha, 20/105.

²⁰ Nisa, 4/127.

²¹ Bkz. Ebû'l Hüseyin Ahmed İbn Faris, *Mu'cemü Mekayisi'l-Luğa*, Dârü'l-Ciy, Beyrut, 1991, IV/473; Ebû Nasr İsmail b. Hammad Cevherî, *es-Sihah Tacü'l-Lüğa ve Sihahu'l-Arabiyye*, Dârü İhyai't-Turasi'l-Arabî, Beyrut, ts, V/1951; Ebû Fadl Cemaleddin Muhammed İbn Manzur, *Lisanü'l-Arab*, Müessesetü'l-A'lamî, Beyrut, 2005, III/2976; Mecduddin Muhammed b. Yakup Firuzabadî, *el-Kamusu'l-Muhit*, Beyrut, 1994, s. 1702; Muhammed Murtaza el-Hüseyini Zebidi, *Tacü'l-Arus Min Cevahiri'l Kamus*, Matbaatu'l Hayriye, Mısır, 1306, X/275.

²² Muhammed Emin İbn Abidin, *Ukudu Resmî'l Müfti*, Dersaadet, 1325, I/49.

²³ Ebû'l Ula Mardin, *İslâm Ansiklopedisi*, “Fetva”, Anadolu Üniversitesi, Güzel Sanatlar Fakültesi Yayını, Eskişehir, 1997, IV/582.

²⁴ İbn Faris, *Mu'cemü Mekayisi'l-Luğa*, IV/474; Cevherî, *es-Sihah*, V/1951; Firuzabadî, *el-Kamusu'l-Muhit*, s. 1702; Mustafa b. Şemseddin Muslihuddin, *Ahter-i Kebir*, Dersaadet, ts. s. 753; Ebû Amr Takıyyuddin Osman b. Abdurrahman b. Mûsâ İbn Salah, *Edebü'l-Müfti ve'l-Müstefî*, Mektebetü'l Ulüm ve'l-Hüküm, Medine, 2002, s. 23; *el-Mu'cemü'l-Arabî'l-Esasi* (Larosse), el-Münezzemet'ül-Arabiyye li't-Terbiyye ve's-Sekafe ve'l-Ulum, haz. Komisyon, Tunus, 1988, s. 916. *el-Mu'cemü'l-Vasit*, komisyon, Çağrı Yay. İstanbul, 1990, s. 673.

yorum” yapmaktır.²⁵ “Yiğitlik”, “cömertlik”²⁶ ve “yücelik” manasında kullanılan “fütüvvet” sözcüğü de bu fiilden türemiştir.²⁷

Fetva sözcüğünün f-t-v fiil kökünden türediğini söyleyenler olduğu gibi²⁸ f-t-y fiil kökünden türediğini söyleyenler de vardır.²⁹ “Fetâ” kelimesinin çoğulu “fityetün”³⁰ ve “fityân”³¹ şekillerinde gelir. “fetâ” genç erkek; “fetât” ise genç kız anlamına geldiği³² gibi cariye veya hizmetçi anlamlarına da gelir.³³ Zaman bağlamında kendilerini sürekli yeniledikleri için, gece ve gündüze, tesniye (ikil) kipinde “feteyân” denmiştir.³⁴

Fetva “sorun teşkil eden hükümlere verilen cevap”³⁵ ve “fakihin verdiği haber”³⁶ demektir. İslâmiyet’in ilk zamanlarında “fetva” kelimesinin yerine eşanlamlısı olan “futyâ” kelimesi de kullanılmıştır.³⁷ Fetvanın çoğulu “fetavâ”dır.³⁸ Fetvanın ıstılahî tanımı konusunda ayrıntılarda bazı farklılıklar olsa da- genel anlamda bir ittifak vardır denilebilir. Fetva; *bir meselenin şer’i*³⁹ *dinî hükmünü öğrenmek üzere sorulan soruya içtihad, tahric ve taklid*⁴⁰ *yoluyla bir vakıanın hükmünü açıklamak üzere fakih tarafından verilen istişari nitelikli*⁴¹ *cevaplardır.*⁴² Fetva, aynı zamanda fakihin verdiği bir haber ve şer’î hükümlerin müşkülünü ortaya çıkaran bir karardır.⁴³

Karaftî (ö.684/1285) fetvayı “Yüce Allah’ın yükümlülük getiren veya mubah kılan hükmünün müftü tarafından açıklanmasıdır”⁴⁴ şeklinde tanımlarken İbn Abidin (ö.1252/1836), “Müsteftiye verilen fetva ya da onu takviye eden cevap”;⁴⁵ Elmalılı (ö.1942) ise “Bir hadise-i müşkilede, hüküm-i hakkı izhar ile amel edecek kimsenin kalbine bir kuvvet vermektir”⁴⁶ formunda değerlendirmiştir.

2.Fetva Kelimesinin Bazı Müştakları/Türevleri

Fetva verene “müftü”⁴⁷; fetva soran kimseye “müstefti”; bir konuda hüküm sorma⁴⁸ veya fetva istemeye de “istiftâ”⁴⁹ denir. İftâ ise “fetva vermek, rüya yorumlamak, hüküm veya

²⁵ D. Mehmet Doğan, *Büyük Türkçe Sözlük*, Birlik Yayınları, İstanbul, 1982, s. 315.

²⁶ Şerif Ebü’l-Hasan Ali b. Muhammed Cürcanî, *Kitabu’t-Tarifât*, Dârü’l-Küttâbi’l-Arabî, Beyrut, 2002, s. 135.

²⁷ Bkz. Cevherî, *es-Sıhah*, V/1951; İbn Manzur, *Lisanü’l-Arab*, III/2976; *el-Esasi*, s. 916; Firuzabadî, *el-Kamusu’l-Muhit*, s. 1702; Sami, Şemseddin, *Kamus-u Türkî*, İkdâm Matbaası, Dersaadet, 1317, s. 982; Bustanî, Kerem, *el-Müncidü’l-Ebcedî*, Darü’l-Maşrık, Beyrut, 1993, s. 752.

²⁸ Rağîb İsfahânî, *Müfredat*, çev. Abdülbaki Güneş, Mehmet Yolcu, Çıra Yay. İstanbul, 2007, II/311.

²⁹ İsfahânî, *Müfredat*, II/311; *Esasi* sözlüğü ise f-t-v ile f-t-y fiil köklerini aynı başlık altında vermiştir. Daha geniş bilgi için bkz. *el-Esasi*, s. 916.

³⁰ Kehf, 18/10, 13.

³¹ Yusuf, 12/62.

³² Cevherî, *Sıhah*, V/1951; İsfahânî, *el-Müfredat*, II/311; Firuzabadî, *Kamus*, s. 1702.

³³ İbn Manzur, *Lisanü’l-Arab*, III/2976.

³⁴ Firuzabadî, *el-Kamusu’l-Muhit*, s. 1702.

³⁵ İsfahânî, *Müfredat*, II/311.

³⁶ Firuzabadî, *el-Kamusu’l-Muhit*, s. 1702.

³⁷ Mardin, “Fetva” maddesi, *İslâm Ansiklopedisi*, IV/582.

³⁸ Bkz. İbn Faris, *Mekayisi’l-Lüğâ*, IV/474; Cevherî, *es-Sıhah*, V/1951; İbn Manzur, *Lisanü’l-Arab*, III/2977; Firuzabadî, *el-Kamusu’l-Muhit*, s. 1702; Muslihuddin, *Ahter-i Kebir*, s. 753; Mesud, Cubran, *er-Raid Mu’cemun Luğaviyyun Asri*, Dârü’l-İlm Li’l-Melayin, Beyrut, 1990, II/1103; Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili*, Eser Neşriyat, İstanbul, 1979, III/1483.

³⁹ Bilmen, *Kur’an-ı Kerim’in Türkçe Meali Âlisi ve Tefsiri*, II/677.

⁴⁰ Fahrettin Atar, *Fıkıh Usulü*, MÜİF Vakfı Yay. İstanbul, 1988, s. 327.

⁴¹ Şener, Abdülkadir, *İslâm Hukuk Dersleri*, 9 Eylül Üniversitesi Yay. İzmir 1987, s. 119.

⁴² Ebü Zehra, Muhammed, *Fıkıh Usulü (İslâm Hukuku Metodolojisi)*, çev. Abdülkadir Şener, Ankara, 1979, s. 345.

⁴³ Nesefî, *Medarik*, I/176; Razi, *Mefatih*, VIII/343.

⁴⁴ Bkz. Nadiye Şerif el-Ömerî, *İçtihadın Boyutları*, Akabe Yay. İstanbul, 1989, s. 38.

⁴⁵ İbn Abidin, *Ukudu Resmî’l-Muftî*, I/49.

⁴⁶ Elmalılı Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili*, Şura Yayınları, İstanbul, ts, III/1483.

⁴⁷ Cevherî, *es-Sıhah*, V/1951; İsmail Hakkı, İzmirli, *Kitabü’l-İftâ ve’l-Kazâ*, sad: Abdurrahim Şenocak, İslâmiyat, 1998, Sayı 3, s. 117.

cevap vermektir.”⁵⁰ Aslında verilen fetva veya cevapla müsteftî, bir bakıma takviye edilmektedir.⁵¹

Fetva hakkında öteden beri söylene gelen noktalardan biri de, fetvanın dinî bir vecibe olup olmadığı meselesidir.

3. Fetva Dinî Bir Vecibe midir?

Ölünceye değin⁵² hayatlarının bütün süreçlerini Allah’a adayan müminlerin⁵³, bilmedikleri konularda ehil kimselere danışmaları, onların verecekleri bilgiden yararlanmaları kadar doğal bir şey olamaz. Fetva, istişari nitelikte olmak üzere fikhî bir konuda verilen cevap olduğuna göre⁵⁴ dinî bir mahiyete sahiptir. Malum olduğu üzere insanlar, bilgi ve bir olayı kavrama konusunda eşit değildir.⁵⁵ Dolayısıyla bu konuda duyarlı kimselerin, mütereddit oldukları alanlarda, uzman ve derinlikli bilgi sahibi kimselerden⁵⁶ yararlanmaları, onların bilgisine başvurmaları gibi bir yükümlülükleri vardır. Hem ayrıca Müslümanlar arasında her dönem ve coğrafyada âlim kimselerin bulunması gerekir ki insanlar, cahil kişiler tarafından saptırılmasın. Malum olduğu üzere Allah, ilmi, insanların göğsünden çekmek suretiyle değil, âlimleri ruhlarını almakla kaldıracaktır. Dolayısıyla çoraklaşan toplumun bireyleri, cahil kimseleri bilgi kaynağı edinir, onlara soru sorar; onlar da bilgileri olmadığı halde fetva verirler hem kendilerini saptırır hem halkı saptırırlar.⁵⁷

Fetvanın, “*istişari*” bir nitelik taşıması boyutu, konumuzun daha iyi anlaşılması için oldukça önemlidir. Zaten Hz. Peygamber’den rivayet edilen şu haber de fetvanın bağlayıcı olmadığına, bu konuda nihai olarak kalp ve gönül rahatlığının esas olduğuna işaret etmektedir: “*Ey Yabisa! İnsanlar, sana fetva verse de sen, kalbine danış!*”⁵⁸ Ahmed b. Hanbel’in (ö.241/855) ifadesine göre Hz. Peygamber, bu sözünü üç defa tekrarlamış ve “*İyilik, nefsin kendisinden tatmin olduğu; günah ise kalbine yerleşip orada dönüp dolaşan şeydir*”⁵⁹ diye buyurmuştur.

4. Fetva İle Hâkim Kararı Arasındaki Farklar

Fetva ile kaza, başka bir tanımla yargıcın verdiği kararlar arasında bazı ortak özellikler varsa da birçok yönden birbirinden ayrılırlar. Onlar, şu şekilde tasnif edilebilir:

1- Fetva, dinî bir hükmü sadece açıklamak ve haber vermektir.⁶⁰ Bu itibarla müsteftî, müftünün verdiği fetvayla amel edip etmeme konusunda muhayyerdir. Kaza ise taraflara, kendilerini bağlayıcı dinî hükmü bildirmektir. Bu itibarla taraflar, hâkimin (kadı) verdiği hükme uymak zorundadırlar. Aksi takdirde kadı, verdiği hükmü kolluk kuvvetleriyle uygular.⁶¹ Başka bir ifadeyle müftü, bir olaya dair fetva verir; kadı ise hükmü infaz eder.

⁴⁸ İbn Faris, *Mu’cemu Mekayisi’l-Luğa*, IV/474; Cevherî, *es-Sıhah*, V/1951.

⁴⁹ Cevherî, *es-Sıhah*, V/1951; İbn Manzur, *Lisanü’l-Arab*, III/2976; Paçacı, İbrahim, *Dini Kavramlar Sözlüğü*, “Fetva” (komisyon), Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, İstanbul, 2009, s. 163

⁵⁰ İbn Manzur, *Lisanu’l-Arab*, III/2977.

⁵¹ İbn Abidin *Ukudu Resmî’l Mufti*, I/49.

⁵² Hicr, 15/99.

⁵³ Enam, 6/162.

⁵⁴ Şener, *İslâm Hukuk Dersleri*, s. 119.

⁵⁵ Zümer, 39/9.

⁵⁶ Al-i İmran, 3/7.

⁵⁷ Buhârî, *İlim* 34.

⁵⁸ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, IV/228.

⁵⁹ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, IV/228.

⁶⁰ Ebü İshâk İbrahim b. Muhammed Şâtîbî, *el-Muvâfakât fi Usûli’s-Şeri’a (İslâmî İlimler Metodolojisi)*, çev. Mehmet Erdoğan, İz Yayıncılık, İstanbul, 2010, IV/246; İbn Salah, *Edebü’l-Müftî ve’l-Müsteftî*, s. 24.

⁶¹ Fahrettin Atar, *Fıkıh Usulü*, s. 338.

2- Fetva, bir şeri hükmü ihbar ve tebliğden ibaret olduğu için bağlayıcı değildir ama kaza, bağlayıcıdır. Verilen hükmü, mahkûmun leh (lehine karar verilen kimse) ile mahkûmun aleyh (aleyhinde hüküm verilen kimse) kabule mecburdur.⁶²

3- Fetvada bir umumiyet; kazada ise bir hususiyet vardır. Yani müftünün verdiği fetva ile diğer Müslümanlar da amel edebilirler. Hâlbuki hâkimin verdiği karar, karara ilişkin tarafları ilgilendirir ve bağlar.⁶³

4- Fetvanın alanı, kazanın alanından daha geniştir. Müftü ibadet, muamelat ve ukûbata dair konularda fetva verirken kadı, ibadet konularında hüküm veremez.⁶⁴

5- Fetva, bir bilgilendirme olduğundan dolayı, resmen memur olmayan ilim erbabı da fetva verebilir. Kazada ise resmî olmayan memurların bulunması caiz değildir.⁶⁵

6- Müftünün fetvası, olayın diyanet boyutunu; hâkimin hükmü ise olayın zahiri boyutunu ilgilendirir.⁶⁶ Mesela kadı Şurayh (ö.79/713), verdiği bir hükme ilişkin “*Ben hüküm veriyorum, fetva değil...*” demiştir.⁶⁷

7- Fetva, bir rivayet; kaza ise bir şahadet ve velayet yoludur. Bu itibarla rivayeti kabul edilen kimsenin fetvası da kabul edilir.⁶⁸

8- Hâkimin kaza görevi, yer ve zaman bağlamında sınırlandırılabilir. Örneğin bir hâkimden, bir mezhep veya bir müçtehidin görüşleri doğrultusunda davaları sonuca bağlaması istenebilir. İftâ olayında ise böyle bir sınırlandırma söz konusu değildir. Bir müftü, istediği zaman ve mekânda kendi içtihadına göre fetva verebilir.⁶⁹

5. Fetva Vermek Teşvik Edilmiş midir?

Kaynakları incelediğimizde, fetvanın teşvik edildiğine dair özel görüş ve tavsiyelerin olduğunu anlıyoruz. Burada önemle vurgulanan nokta, fetva vermenin sorumluluğu ve kasıtlı şekilde fetva ile muhatabını yanlış yönlendirmenin ne denli tehlikeli olduğu noktasıdır.

*“Bir kimseye, ilme dayandırılmadan bir fetva verilmişse onun günahı, fetva verene aittir. Her kim, bir kardeşine hakikatin başka olduğunu bilerek bir yönlendirmede bulunursa, kardeşine ihanet etmiş olur.”*⁷⁰

Bu hadisin içeriğinden hareketle ilimleri yeterli olmasına rağmen bazı sahabi ve tabiiler, fetva vermeyi pek hoş karşılamazlardı. Herkes, diğerinin verdiği fetva ile yetinmeye çalışmıştır.⁷¹ Onlar, fetva verme konusunda donanımlı oldukları halde bu konuda cesur davranmamışlardır. Hiç birisi, şimdiki zaman uleması gibi fetva vermeye can atmamıştır. Başkasının verdiği fetva ile yetinmişlerdir⁷²

Mesela Abdurrahman b. Ebû Leyla (ö.83/702), yaklaşık yüz yirmi sahabiye yetiştiğini, kendilerine bir soru sorulduğunda cesur davranmadıklarını haber vermiştir. İbn Abbas'ın (ö.68/687) ise her sorulan meseleye fetva veren kimsenin, deli olduğuna hükmettiğini; İmam Malik (ö.179/797) ise İbn Abbas'a isnat edilen bu sözün, İbn Mesud (ö.32/652-53)

⁶² Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-u İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fıkhiyye Kamusu*, Bilmen Yay. İstanbul, ts, I/253.

⁶³ Atar, *Fıkıh Usulü*, s. 335.

⁶⁴ el-Ömerî, *İçtihadın Boyutları*, s. 40.

⁶⁵ Bilmen, *age*, I/253. Ebû Hanife (ö. 150/767) ve İmam Malik gibi birçok zevat, resmî alanda görevli olmadıkları halde, fetva vermeye en ehil ve etkin kişilere örnek olarak verilebilir.

⁶⁶ Atar, *Fıkıh Usulü*, s. 336.

⁶⁷ İbn Salah, *Edebü'l-Müftî ve'l-Müstefî*, s. 108.

⁶⁸ İbn Salah, *Edebü'l-Müftî ve'l-Müstefî*, s. 106; Atar, *Fıkıh Usulü*, s. 336; Ebû Zekeriyya Muhyiddin Yahya en-Nevevî, *Âdâbu'l-Fetvâ ve'l Müftî ve'l-Müstefî*, Dârü'l-Fikr, Dimaşk, 1408, s. 19.

⁶⁹ Atar, *Fıkıh Usulü*, s. 336.

⁷⁰ Ebû Davud, İlim 8.

⁷¹ İbn Kayyım, Şemsuddin Ebû Abdillah, İlamu'l-Muvakkîin an Rabbi'l-Alemîn, Darü'l-Ciyl, Beyrut, 1973, I/33; İbn Salah, *Edebü'l-Müftî ve'l-Müstefî*, s. 109.

⁷² Hasaneyn Muhammed Mahluf, İslâmî Araştırmalar Şeri Fetvalar, çev. Naim Erdoğan, Demir Kitabevi, İstanbul, 1971, I/12.

tarafından kendisine ulaştığını söylemiştir.⁷³ Süfyan b. Uyeyne (ö.198/814) ve Sahnûn b. Saîd (ö.240/855) “*fetva vermede cesur olanlar, ilmi en az olanlardır*” diyerek, fetva vermede temkinli davranmanın gerekliliğine parmak basmışlardır.⁷⁴ Ebû Husayn el-Esedî (ö.127/745), “*Şayet, Hz. Ömer’e bir fetva sorulsaydı, onun cevabı için bütün Bedir ehlini toplayacak kadar duyarlıydı*”⁷⁵ şeklinde bir tespitte bulunmuştur.

Neredeyse bütün mezhep imamlarının, fetva verme noktasında geri durduklarını söylemekte yarar vardır.⁷⁶ İmam Şafii (ö.204/820) “Eğer benim kitabımda, Hz. Peygamberin sünnetine aykırı bir şey bulursanız, dediğimi bırakın, sünnete sarılın!” demiştir.⁷⁷

Fetva verme konusunda cesur davranmamak ne kadar takdire şayan bir erdem ise bu nazik alanı cahillerin istedikleri gibi at koşturdukları bir alan haline bırakmamak da, o kadar önemli ve hayatidir.

6. Fetva Bağlayıcı mıdır?

İnsanlar içerisinde hiçbir kimse yoktur ki, onun sözü kabul de, red de edilebilir olmasın. Bundan sadece Hz. Peygamber müstesnadır.⁷⁸ Dolayısıyla insanlar arasında dinî bağlamda verdiği hükmün bağlayıcılığı, sadece Hz. Peygambere aittir.

Külli kaideler arasında fetva hakkında oldukça çarpıcı olan “*Ezmanın teğayyuru ile ahkâmın tağayyuru inkâr olunamaz*” mealindeki (Mecelle madde:39) kaide, gözden ırak tutulmamalıdır. Bundan maksat, insanların ve anlayışların zaman içinde değişmesidir. Mesela fitnenin yaygınlaşması sonucu kadınların camiye çıkmaları tartışılmış, sorumluluk ve emanet duygusunun zayıflaması sebebiyle zanaatkârların kendilerine teslim edilen eşyayı bundan böyle tazminle sorumluluklarının olduğuna karar verilmiş, güven duygusunun eksilmesiyle yakın akrabasının şahitliği artık kabul edilmez olmuş, esnafın tamahkârlığına ve karaborsaya fırsat vermemek için eski hükmün aksine narh koymaya cevaz verilmiş, aynı anda verilen üç talak, din duyguları zayıflayan erkekleri terbiye ve ıslah amacıyla üç sayılır olmuştur. Ömer b. Abdülaziz’in dediği gibi “insanların bozulması ölçüsünde hükümler de değişmiştir.”⁷⁹

İbn Kayyim el-Cevziyye (ö.751/1350), fetvanın istişari niteliğini birkaç nedene bağlar. Ona göre müstefti, verilen fetvayı kendi nefsinde zorunlu görmedikçe: fetva, amelî konuda bir kanun hükmünde olmadıkça; müsteftinin kalbinde fetvanın hak olduğu hâsıl olmadıkça ve müstefti, başka bir müftü bulmadıkça, fetvanın bir bağlayıcılığı yoktur.⁸⁰

Şu hadisten ise zamanla fetva verenlerin, insanları yanıltabileceğini hatta saptırabileceklerini anlıyoruz: “Allah, ilmi, kullarından söküüp almak suretiyle çekip almaz. Aksine ilmi, âlimlerin ruhunu kabzederek alır. Hiçbir âlim bırakmayınca da insanlar, cahilleri baş edinirler, sonra da onlara sorular sorarlar. Onlar da ilimleri olmadan fetvalar vererek hem saparlar hem de insanları saptırırlar.”⁸¹ Bu itibarla müftünün verdiği fetva, müstefti tarafından içselleştirilmedikçe onunla amel etmesi beklenemez. Başka bir

⁷³ İbn Salah, Edebü’l-Müfti ve’l-Müstefti, s. 78; Nevevî, Âdâbu’l-Fetvâ ve’l Müfti ve’l-Müstefti, s. 14.

⁷⁴ İbn Kayyim, İlamü’l-Muvakkiin, I/34; İbn Salah, Edebü’l-Müfti ve’l-Müstefti, s. 78; Nevevî, Âdâbu’l-Fetvâ ve’l Müfti ve’l-Müstefti, s. 15.

⁷⁵ İbn Salah, age, s. 76.

⁷⁶ İbn Salah, Edebü’l-Müfti ve’l-Müstefti, s. 80.

⁷⁷ Ebûbekir Ahmed b. Hüseyin b. Ali b. Musa Beyhakî, Menâkibu’s-Şafii, Mektebetü Darü’t-Turas, Kahire, 1970, I/472.

⁷⁸ Şâtîbî, el-Muvâfakât fi Usûli’s-Şeri’a, IV/169.

⁷⁹ Ahmet Yaman, “Fıkıhın Sosyolojik Yürürlüğü Bağlamında Fetvada Değişim”, Diyanet İlmî Dergi, 50/2, Ankara, 2014, s.12-13.

⁸⁰ İbn Kayyim, İlamü’l-Muvakkiin, IV/264. Hz. Peygamberin verdiği fetvalar, bağlayıcıdır. Kadının birisi Hz. Peygambere gelerek “Kız kardeşim, peş peşe iki ay oruç borcu olduğu halde vefat etti” deyince Hz. Peygamber “Eğer kız kardeşinin, (mal ve para cinsinden) borcu olsaydı öder miydin ?” dediğinde o “evet” dedi. Bunun üzerine Hz. Peygamber “Allah’ın hakkı, ödenmeye daha layıktır” diye buyurdu. Bkz. Tirmizî, Siyam 22.

⁸¹ Buharî, İlim 34; Müslim, İlim 5; Tirmizî, İlim 5.

ifadeyle müstefti, fetvanın sıhhati ve hakikatine kanaat getirdikten sonra onunla amel eder.⁸²

İki müftünün verdiği fetvada bir çelişki söz konusu olduğunda, daha âlim olan müftünün fetvası tercih edilir. Birinin âlim, diğerinin ise takva ve vera' sahibi olduğuna inanılırsa, âlim olan takva sahibine tercih edilir.⁸³

“Müftüler sana fetva verse de sen yine kalbine danış, fetvanı kalbinden al” mealindeki hadis, müsteftinin kendisine verilen ruhsatları kullanıp kullanmamakta serbest olduğu, vicdanını rahatsız eden bir durum bulunduğu takdirde verilen ruhsatları kullanmayabileceği anlamını taşımaktadır. Müftüden aldığı fetvaya göre amel ettikten sonra fetva değişmiş ve öncekine aykırı yeni bir husus ortaya çıkmışsa mükellefin fiilen gerçekleşen amelina bir noksanlık gelmez ve bu amel batıl olmaz. İslâm hukukunda benimsenen, “içtihat, içtihat ile nakzolunmaz” kaidesi (*Mecelle*, madde: 16) bunu ifade eder. Fakat değişen fetvadan haberdar olduktan sonra davranışlarını yeni duruma göre düzenlemek mecburiyetindedir.⁸⁴

Mesela zekât, resmî bir kurum aracılığıyla denetime tabi tutulabilir, nikâhın tescili şart koşulabilir, kocanın vereceği mehir, resmî senede bağlanabilir, din eğitimi zorunlu hale getirilebilir, mülkiyetin kullanım hakkı komşuluk hukukuyla sınırlandırılabilir, belirli özellikteki yakın akrabaya vasiyette bulunmak gerekli görülebilir, geçimsiz koca muhâleaya⁸⁵ zorlanabilir.

Bu itibarla şunu söylememek mümkündür ki, her ne kadar fetvanın hukukî açıdan bağlayıcılığı olmasa bile, değerine dine uygun olmakta görüldüğü ve dine uygun olmayana itaat edilmediği bir toplumda, sözlerin ve davranışların, fetvaların tasvibiyle mümkün olması ve meşruiyet kazanması kaçınılmazdır.⁸⁶

SONUÇ

Sözlük anlamı itibariyle “genç” anlamına gelen fetva, Müslümanların bulunduğu her zaman ve zeminde ihtiyaç duyulan bir durumdur. Kur'an'da, bu fiil kökünden türemiş birçok sözcüğün mevcut olduğu söylenebilir.

Dini bağlamda bu işlemin “fetva” diye nitelendirilmesinin nedeni, fetva isteyen (müstefti), fetvayı almakla bir bakıma motive oluşu, takviye edilişi ve gençleşmesi dolaysıyladır.

Vahyin muhatabı ve açıklayıcısı olduğundan Hz. Peygamberin fetvaları bağlayıcı niteliktedir. Kendisi, bilmeyen kimsenin gücü ve kuvveti doğrultusunda fetva veren

⁸² İbn Salah, Edebü'l-Müftî ve'l-Müsteftî, s. 40.

⁸³ Zeynuddîn b. İbrâhîm İbn Nuceym, el-Bahrü'r-Râik Şerhu Kenzi'd-Dekâik, Dârü'l-Ma'rife, Beyrût, ts, VI/290; Dimyâti, Ebûbekir Şattâ, İ'ânetü't-Tâlibîn, İhyâu Kutubi'l-Arabiyye, Kâhire, ts, IV/219; Heytemî, Ebû'l-Abbas Şihâbuddin Ahmed, Tuhfetu'l-Muhtac bi Şerhi'l-Minhâc (Şirvanî İbn Kasım el-İbâdî haşiyeleri ile birlikte), Dârü Sâdır, Beyrut, ts, X/110; İbn Salah, Edebü'l-Müftî ve'l-Müsteftî, s. 165-166.

⁸⁴ Bkz. Atar, “Fetva” maddesi, DİA, II/49.

⁸⁵ Sözlükte “çekip çıkarmak, soymak, soyunmak” gibi anlamlara gelen hul' ve muhâlea kelimesi, bir fıkıh terimi olarak, kadının kocasına bedel ödeyerek boşanması demektir. Klasik İslâm hukukunda kocaya tek taraflı boşama hakkı verilmiştir. Dini kayıt ve sınırlamalar hariç tutulursa, kocaya neredeyse bu konuda mutlak nitelikte bir hak ve yetki tanınmıştır. Bu hakkını, hâkimin veya karşı tarafın huzur ve rızasına bağlı olmaksızın tek taraflı kullanabilir. Kadın ise belli bazı durumlarda boşanma için mahkemeye başvurma hakkına sahiptir. Bunun yanında kocasının boşama hakkını kendisine vermesi halinde boşanma hakkına sahiptir. Bunların dışında kadının, kocası ile anlaşarak evliliği sona erdirmesi de mümkündür ; kadın bir bedel vermek veya birikmiş nafaka, mehir, iddet nafakası gibi alacaklarından vazgeçmek suretiyle kocasını boşamaya razı eder. İşte bu tür ayrılığa muhâlea veya hul' denir. Geniş bilgi için bkz. Fikret Karaman ve arkadaşları, *Dini Kavramlar Sözlüğü*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, (Yeni Şafak Kültür Armağanı), İstanbul, 2009, s. 238; Fahrettin Atar, “Muhâlea” maddesi, DİA, İstanbul, 2009, XXX/399-202.

⁸⁶ Talip Ayar, Osmanlı Devleti'nde Fetva Eminliği (1826-1922), (basılmamış doktora tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2011, s.57.

kimseydi. Onun bir konuya ilişkin verdiği fetva, müsteftinin psikolojik yapısıyla doğru orantılı olmak üzere genellikle kolay ve meşakkati az olardı. Hz. Ayşe'nin verdiği habere göre Hz. Peygamberin, ümmetine zor olanı değil, kolay olanı tavsiye ettiğini anlıyoruz. Zaten İslam'ın davet metodolojisinde zor olan yöntemin değil, aksine kolay olanın; nefret ettirme değil, müjdeleme ve sevdirmenin söz konusu olduğu söylenebilir.

Hz. Peygamberin yanı sıra onun hanımı Hz. Ayşe de kadınların sorunlarına dair fetva veren birisiydi. Zira kadınlar, kendilerinin özel durumlarına ilişkin sorunları Hz. Peygambere açmaktan utanmış; dolayısıyla özel sorunlarını hemcinsleri olan Hz. Ayşe'ye açmışlardır. Hz. Ayşe, kimi zaman bilmediğini Hz. Peygambere sormuş ve verilen cevabı soru sahibi kadına vermiştir.

Fetva işlemi bağlamında, fetva verenin/müftünün, içinde çağın problemlerine aşina olması, zamanın değişmesiyle dinî hükümlerde de kimi farklılıkların olabileceğine sahip olması gerekir. Zira yaşadığı zamanın kültürüne, ekonomik ve sosyal problemlerine yabancı olan müftünün, vereceği yanlış fetva ile muhatabın durumunu büsbütün zorlaştırması işten bile değildir.

Fetva veren kişi açısından durum böyle iken, fetva isteyenine ise kendi problemini tüm yönleriyle müftüye söylemesi, problemin bir kısmını açıklayıp diğer kısmını saklaması, fetva felsefi açısından hoş görülmeleyen bir durumdur.

Bu konuda son sözüümüz ise fetva işlemi sürecinde hem müftünün hem müsteftinin, Allah'tan korkması, takvadan ayrılmaması, beyanlarını çekinmeden seslendirmelerinin gerekli olduğudur.

KAYNAKÇA

- Abdülakî**, Muhammed Fuâd (ö.1967), *el-Mu'cemu'l Mufehres li Elfâzi'l-Kur'ani'l-Kerîm*, el-Matba'atu'l-İslâmiyye, İstanbul, 1982.
- Atar**, Fahrettin, *Fıkıh Usulü*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul, 1988.
- Atar**, Fahrettin, “Fetva” maddesi, *DİA*, İstanbul, 1995.
- Atar**, Fahrettin, “Muhâlea” maddesi, *DİA*, İstanbul, 2009.
- Ayar**, Talip, Osmanlı Devleti'nde Fetva Eminliği (1826-1922), (basılmamış doktora tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2011.
- Berki**, Ali Himmet (ö.1976), *Açıklamalı Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye*, Hikmet yay, İstanbul, 1979.
- Beyhakî**, Ebûbekir Ahmed b. Hüseyin b. Ali b. Musa (ö.458/1066), *Menâkıbu's-Şafî*, Mektebetu Daru't-Turas, Kahire, 1970.
- Bilmen**, Ömer Nasuhi (ö.1971), *Hukuk-u İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fıkhiyye Kamusu*, Bilmen Yay. İstanbul, ts.
- Buhârî**, Ebû Abdullah Muhammed b İsmail (ö.256/870), *Sahîhi Buhârî*, el Mektebetu'l-İslâmiyye, İstanbul, 1979.
- Bustanî**, Kerem, *el-Muncidu'l-Ebcedî*, Darü'l-Maşrık, Beyrut, 1993.
- Cevherî**, Ebû Nasr İsmail b. Hammad (ö.396/1005) *es-Sıhah Tacü'l-Lüğa ve Sıhahu'l-Arabiyye*, Darü İhyai't-Türasi'l- Arabî, Beyrut, ts.
- Curcânî**, Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed (ö.816/1413), *Kitâbu't-Ta'rifât*, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût, ts.
- Dağcı**, Şamil, “Din İşleri Yüksek Kurulu Kararlarına Fetva Konseptinde Bir Yaklaşım”, *Diyanet İlmî Dergi*, cilt 38, sayı 4, Ekim-Kasım-Aralık, Ankara, 2002.
- Doğan**, D. Mehmet, *Büyük Türkçe Sözlük*, Birlik Yayınları, İstanbul, 1982.
- Dimyâti**, Ebûbekir Şattâ, *İ'ânetu't-Tâlibîn*, İhyâu Kütübi'l-Arabiyye, Kâhire, ts.

- Elmalılı**, Muhammed Hamdi Yazır (ö.1942), *Hak Dini Kur'an Dili*, Eser Neşriyat, İstanbul, 1979.
- Ebû Dâvûd**, Suleymân b. Eş'âs (ö.275/888), *Sünen*, Mısır, 1280.
- Ebû Zehra**, Muhammed (ö.1974), *Fıkıh Usulü*, çev. Abdülkadir Şener, Fecr Yayınları, Ankara, 1979.
- Fîrûzâbâdî**, Ebû Tâhir Muhammed (ö.817/1414), *el-Kâmûsu'l-Muhît*, Mısır, 1952.
- Heytemî**, Ebû'l-Abbas Şihâbuddin ahmed (ö.974/1566), *Tuhfetu'l-Muhtac bi Şerhi'l-Minhâc*, Daru Sâdir, Beyrut, ts.
- İbn Abidin**, Muhammed Emin (ö.1252/1836), *Ukudu Resmi'l-Muftî*, (Fî Mecmuati Resâli İbn Abidin), Dersaadet, 1325.
- İbn Faris**, Ebû'l Hüseyin Ahmed (ö.279/892), *Mu'cemu Mekayisi'l-Luğa*, Dârü'l-Ciyl, Beyrut, 1991.
- İbn Mâce**, Ebû Abdullâh Muhammed b. Yezîd (ö.279/892), *Sünen*, çev. Haydar Hatipoğlu, Kahraman Yayınları, İstanbul, 1982.
- İbn Manzur**, Ebû Fadl Cemaleddin Muhammed (ö.711/1311), *Lisanü'l-Arab*, Müessesetü'l A'lami, Beyrut, 2005.
- İbn Nuceym**, Zeynuddîn b. İbrâhîm (ö.970/1563), *el-Bahru'r-Râik Şerhu Kenzi'd-Dekâik*, Dârü'l- Ma'rife, Beyrût, ts.
- İbn Salah**, Ebû Amr Takıyyuddin Osman b. Abdurrahman eş-Şehrezûri (ö.643/1245), *Edebü'l-Müftî ve'l-Müstefî*, Mektebetü'l-Ulûm ve'l-Hükm, Medine, 2002.
- İbn Teymiyye**, Takıyyuddin Ahmed (ö.728/1328), *el-Hisbe*, çev. Vecdi Akyüz, İnsan Yayınları, İstanbul, 1989.
- İbnü'l-Hümâm**, Kemâluddîn Muhammed (ö.861/1457), *Fethü'l-Kadîr*, Dârü'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrût, 1995.
- İbnü'l-Kayyim**, el-Cevziyye Şemsuddîn (ö.751/1350), *İ'lâmü'l-Muvakkîn an Rabbi'l-Âlemîn*, Dârü'l Ciyl, Beyrût, 1973.
- İsfahani**, Rağîb (ö.425/1033), *Müfredat*, çev. Abdülbaki Güneş, Mehmet Yolcu, Çıra Yay. İstanbul, 2007.
- İzmirli**, İsmail Hakkı (ö.1946), *Kitabu'l-İftâ ve'l-Kazâ*, sadeleştiren: Abdurrahim Şenocak, İslâmiyât, 1998, Sayı 3.
- Karaman**, Fikret ve arkadaşları, *Dinî Kavramlar Sözlüğü*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, (Yeni Şafak Kültür Armağanı), İstanbul, 2009.
- Karaman**, Hayreddîn, *İslâm Hukukunda İçtihad*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, ts.
- Karaman**, Hayreddîn, *Asr-ı Saadette İslâm Hukukunun Oluşumu* (Bütün Yönleriyle Asr-ı Saadette İslâm adlı eser içinde), Beyan Yayınları, İstanbul, 1994.
- Karaman**, Hayreddîn, *İslâm Hukuk Tarihi*, Nesil Yayınları, İstanbul, 1989.
- Karaman**, Hayreddîn, *İslâm'ın Işığında Günün Meseleleri*, Nesil Yayınları, İstanbul, 1988.
- Mahluf**, Hasaneyn Muhammed (ö.1990), *İslâmî Araştırmalar Şerî Fetvalar*, çev. Naim Erdoğan, Demir Kitabevi, İstanbul, 1971.
- Mardin**, Ebû'l Ula (ö.1957), *İslâm Ansiklopedisi*, "Fetva", Anadolu Üniversitesi, Güzel Sanatlar Fakültesi Yayını, Eskişehir, 1997, IV/582.
- Merginânî**, Ebû'l-Hasan Ali (ö.595/1197), *el-Hidâye Şerhu Bidâyeti'l-Mubtedî*, Dârü'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrût, 1995.

- Meriç**, Nevin, Müftülük Din Hizmetlerinden Fetva Birimi, *I. Din Hizmetleri Sempozyumu* (3-4 Kasım, 2007), Ankara, 2008.
- Mesud**, Cubran, *er-Raid Mu'cemun Luğaviyyun Asri*, Dârü'l -İlm Li'l-Melayin, Beyrut, 1990.
- Muslihuddin**, Mustafa b. Şemseddin (ö.1560), *Ahter-i Kebir*, Dersaadet, ts.
- Müslim**, Muhammed b. Haccâc (ö.261/875), *Sâhîhu Muslim*, Mısır 1956.
- Neseî**, Ebû Abdurrahman Ahmed (ö.303/915), *Sünen*, Dârü İhyai't-Turâsi'l- Arabi, Beyrût, ts.
- Nevevî**, Ebû Zekeriyya Muhyiddin Yahya b. Şeref (ö.676/1277), *Âdâbü'l-Fetvâ ve'l Müftî ve'l-Müsteftî*, Dârü'l-Fikr, Dimaşk, 1408.
- el-Ömerî**, Nadiye Şerif, *İçtihadın Boyutları*, Akabe Yayınları, İstanbul, 1989.
- Paçacı**, İbrahim, *Dini Kavramlar Sözlüğü*, “Fetva” (komisyon), Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, İstanbul, 2009.
- Sami**, Şemseddin (ö.1904), *Kamus-u Türkî*, İkdâm Matbaası, Dersaadet, 1317.
- Şâtıbî**, Ebû İshâk İbrahim b. Muhammed (ö.790/1388), *el-Muvâfakât fî Usûli's-Şeri'a (İslâmî İlimler Metodolojisi)*, çev. Mehmet Erdoğan, İz Yayıncılık, İstanbul, 2010.
- Şener**, Abdülkadir, *İslâm Hukuk Dersleri*, Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınları, İzmir, 1987.
- Tirmizî**, Ebû İsa Muhammed (ö.279/892), *Sunenu't-Tirmizî*, Dârü'l-Fikr, Beyrût, 1980.
- Yaman**, Ahmet, “Fıkıhın Sosyolojik Yürürlüğü Bağlamında Fetvada Değişim”, *Diyanet İlmî Dergi*, 50/2, Ankara, 2014.
- ez-Zebidî**, Muhammed Murtazâ (ö.1205/1791), *Tâcu'l-Arûs min Cevâhiri'l-Kâmûs*, Matbaatul-Hayriyye, Kâhire, 1306.
- Zuhayli**, Muhammed, *Fetva ve Takva*, çev. Mustafa Ateş, Diyanet İlmî Dergi, cilt: 29; sayı: 1, Ankara, 1993.